

## БРАТСЬКІ ШКОЛИ ТА ЇХНЯ РОЛЬ У ФОРМУВАННІ РЕЛІГІЙНО-ДУХОВНОГО СВІТОГЛЯДУ УКРАЇНЦІВ ДОБИ ПІЗНЬОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ТА БАРОКО

У статті йдеться про стихійно виниклі в добу пізнього Середньовіччя та бароко братські школи, що сформувалися міщанами або селянами на оборону православної віри. Подається аналітичне осмислення теми, що тісно пов'язана з усім дискурсом становлення вітчизняної філософії в посткиївський період.

Тема, що її аналітичне осмислення плануємо подати у пропонованій статті, тісно пов'язана з усім дискурсом становлення вітчизняної релігійної філософії в посткиївський період. Йдеться про стихійно виниклі в добу пізнього Середньовіччя та бароко братські школи. Вони, як відомо, формувалися міщанами або селянами на оборону українського розуміння православної віри, її унікальності, яка, і це цілком аксіоматично, окреслювала й окреслює самоідентифікацію українців як нації, визначала ключові константи особистісного й громадського духовно-інтелектуального життя. *Актуальність* цієї теми, відтак, зумовлюється не лише недостатньою вивченістю кардинальних парадигм буття й розвитку цього універсального й унікального, невідомого багатьом християнським національним одиницям явища, а й потребою актуалізувати певні смислові одиниці з релігійної філософії та діяльності братських шкіл в реальності доби сьогодення, яку часто й, на жаль, небезпідставно, називають епохою втрати моральних орієнтирів, епохою руйнації етичних засад особистості й суспільства. Саме тому набутий українцями досвід побудови братських шкіл є не лише актуальним, а й вельми вагомим для сьогодення й майбутнього. Слід одразу відзначити, що самої тематики становлення української релігійної філософії як фактора, що спричинив розквіт діяльності братських шкіл, різною мірою й у різних контекстуальних аспектах торкалась ціла плеяда українських вчених – провідних гуманітаріїв, світських й духовно-релігійних діячів минулого й сьогодення. До них в першу чергу слід віднести В. Антоновича, М. Грушевського, С. Голубева, М. Возняка, С. Єфремова, А. Жуковського, Я. Ісаєвича, А. Колодного, В. Липківського, В. Литвинова, В. Нічик, Л. Филипович, В. Шевченка та цілий ряд інших дослідників. Дана обставина ще раз переконливо засвідчує актуальність та перспективність розробки вказаної тематики. Тим більше, що й досі немає однозначного визначення ролі братств у релігійно-церковному житті, оцінка руху братств у ХХ ст. коливалась від цілковитого схвалення, що міститься, зокрема, у монографії В. Антоновича: «Братства ревно взялися пояснювати своїм одновірцям правдиве значення релігійної новини, скріплювати в них любов до Віри своїх предків, виступати проти уніатської та єзуїтської пропаганди... Нарешті Церковні Братства мусіли боротися і з місцевими своїми Ієрархами, що прийняли Унію» [1, с. 14-15], до сумнівів у цілковитій прогресивності ролі братств й братського руху в середньовічній Україні, що його висловлено С. Головащенко в Главі «Могилянська церковна реформа у Київській митрополії»: «Рух православних братств, який на деякий час став потужним чинником виправлення церковних негараздів, через свої претензії почав суперечити традиціям ієрархічної побудови церкви та владним повноваженням духовенства» [2, с. 50].

Очевидною є потреба одразу вказати на те, що братські школи з'явилися внаслідок усвідомленої православною громадою необхідності протиставити певний оборонницький духовно-інтелектуальний рух планам об'єднання конфесій. Не слід забувати про те, що один із натхненників та ідеологів об'єднання – Адам-Іпатій Потій увіобразив у свій світогляд риси як православного виховання, так і: «...в дитинстві вчився в кальвінській школі князя Радзівіла... Підпавши під вплив протестантизму, був його віросповідником до 33 року життя... попав у близькі особисті зв'язки з найвищими католицькими духовними особами» [3, с. 220]. Така характеристика найбільшого з ідейних опонентів братського руху є антитетичною до позиції Івана Вишенського, на народолобність, а отже, на близькість до громадського братського розуміння православ'я якого вказував І. Франко, а М. Возняк з цього ж приводу зауважував: «Автор (І. Вишенський) з усього свого серця підносить енергійний і різкий голос в обороні народних мас» [3, с. 138]. Для позиції І. Потія «народні маси», а отже, й братський рух є, навпаки, не осердям збереження духовності, а людьми з несакральної, матеріалістично-буттєвої сфери. Вони вже за цим визначенням не можуть хоча б що-небудь окреслити у сфері духовного вдосконалення, згенерувати хоча б якусь привабливу і серйозну ідею. Іманентно зневага до «дратви й шила» – це не тільки пиха (а можливо, *не стільки* пиха) ієрарха над «черню», скільки (згадаймо езуїтську тонкість Потія!), цілком можливо... страх перед перспективою відкриття отими «рабами німими» ще незнаних шляхів до Горнього Граду, до висот сакрального, які будуть більш привабливими та переконливими для більшості народу, але кардинально відмінними від тих об'єднувачих реформ, що їх намислив автор «Унії...». Тому так непокоїть його – теолога й митця – поведінка «простого люду», який, замість того, щоб *слухати і слухатись* своїх пастирів, раптом сам взявся за вивчення Божого Письма, засвідчуючи цим відсутність потреби у додаткових його інтерпретаторах та версифікаторах, якими є ієрархи.

Про втрату морального авторитету соціальної ієрархії в українському суспільстві тієї пори як про одну з причин виникнення стихійних духовних лицарів, що ними стали братчики, говорить С. Єфремов: «Мав право Вишенський сказати: "...на панів же ваших руського роду не надієтеся, в них же ність спасенія", бо "нині межі ляхи князі рускії всі поеритичіли". Треба було деінде шукати заступників, і народна справа знайшла їх у свідомому міщанстві та його організаціях, відомих братствах» [4, с. 116]. Це не «бунт черні» проти Божого світоустрою, ні в якому разі не революція або повстання, які засуджували й світські, й духовні українські консерватори. Це невинне бажання ремісників самим читати й робити висновки зі Святого Письма, самим пити, за висловом М. Смотрицького, «оту духовну воду», не порушує ніяких ієрархій або табу, крім хіба одного – заборони нижчим верствам займатись тим, на що мають право «вищі касти», але така заборона за суттю своєю суперечить покладеному в Євангелії якраз на «митарів та грішників» обов'язку слідувати за Словом Божим. Відтак спроба відійти від народної традиції сприйняття християнства і наблизитись до ранньохристиянського першоджерела перетворюється у даному разі на свою протилежність. А саме – у виведення в ранг сакрального соціальної ієрархії, нехай і позірно схованої під опозицією «духовний ієрарх-ремісник».

Розгортаючи цю тезу, проаналізуємо в даному контексті можливу вірогідність виникнення нових ідей у світопросторі українських братських шкіл, сучасних і антагоністичних за духом та характером І. Потієві. З огляду на масштабність теми дозволимо собі означити її принаймні умовним контрапунктом. Аналізуючи церковно-релігійне життя в Україні кінця XVI ст., А. Жуковський зауважує: «Щойно при кінці XVI ст. стався своєрідний поворот у житті... всього православ'я, особливо під впливом пропаганди інших

віровизнань, насамперед, внаслідок існування унії. Розпочатий релігійний рух впливав і на піднесення морального монастирського життя, а разом з тим висувуються на перше місце релігійно-освітні засоби, потрібні для боротьби з протилежною пропагандою і для збереження віри: засновуються школи, друкарні, видаються книжки, організуються добродійні установи» [5, с. 61]. Констатація даного факту є прикметною і з огляду на виразний мотив консервативного збереження братствами одвічних цінностей якраз у процесі опірної взаємодії з експансією згаданих А. Жуковським «інших віровизнань». Слід зауважити, що братські школи мали тоді не стільки ознаки спільнот простого люду, який «чомусь привласнив собі право відгороджуватись Божим Письмом», скільки виступали у ролі новітніх осередків, у які об'єднувались православні не тільки (й не стільки) для збереження традиції, скільки, очевидно, для пошуку нових шляхів до справжньої віри. Вони ставали хоча й нетрадиційним, але дедалі впливовішим джерелом нового осмислення прадавнього.

Виникнення і роль православних братств у процесі розвитку української духовності в пізньосередньовічну та барокову епохи аналізовано не раз. Знову звернемося до авторитетної думки В. Антоновича, внесок якого в осмислення даного питання важко переоцінити: «Міщани й нижче духовенство скупчують свою боротьбу в Церковних Братствах. Братства позасновувано в багатьох західноукраїнських містах ще *перед* повстанням церковної Унії. Зразу вони мали завдання дбати про Православ'я та збереження в чистоті християнської моральності, яка дуже потерпіла через те, що шляхтичі захопили вищі церковні посади. *Патріархи Костянтинопольські признали Братствам значення зберігачів чистоти церковної науки та християнської моральності, й забезпечили їх існування ставропігіяльними Грамотами, які звільняли церковні Братства від залежності від місцевих ієрархів*» (курсив наш. – П. Я.) [1, с. 14]. Така мета братств, що була заявлена ще до початку уніфікації Церкви, мала підґрунтям, на нашу гадку, якраз аскетичне відродження гваної, невідної «бідної» (у значенні небагатої) Церкви. Церкви, далекої від світу. До певної міри православні братства були в той період чимось схожим до домініканців часів заснування ордена св. Домініка з їх ідеалізацією аскези, освіти, науки й невідності Церкви й віддаленості від світу. Історичні обставини, що виявили себе в потужному наступі у той час іншого віросповідання й культури, змусили, певне, перших братчиків обернути ці принципи на оборону власне Православної Церкви, а не лише її аскетичної чистоти.

Звертає на себе увагу й той факт, що духовно-освітній рівень православних українських братств (які, як пам'ятаємо, склалися далеко не з родових шляхтичів – тогочасної еліти суспільства) був таким, що йому беззастережно довіряли вселенські патріархи оборону християнської чистоти суспільства, гарантуючи свою довіру до братств ставропігіяльними грамотами. Гадаємо, що середньовічна православна церква мала підставою для такого рішення перш за все беззаперечний лицарський духовний консерватизм членів православних братств, їх ясне бажання захистити чисті джерела Віри Христової від духовних й тілесних нападників, а по-друге, – бачила в православних братствах перспективу очищення чистим служінням всієї церкви, яка вже тоді потребувала звільнення від людської звичаєвості і традицій. Саме тією *невідністю*, що чимось нагадувала традицію ранніх християн-неофітів, а якщо бути максимально точним, то потребою не у владі чи розкошах, а у самій Вірі Христовій понад усе, яка була домінуючою рисою духовного світу кожного конкретного представника українських православних братств, і пояснюється, певне, рішення візантійських патріархів, що його вони винесли не на користь традиційно-звичаєвої століттями ієрархії в Церкві, а на користь новостворених православних позаієрархічних братств. Зрештою, ніяких прав, крім права обороняти свою віру від інокультурної агресії, наші братчики не отримали.

Та берегли вони, втім, православну віру набагато ретельніше й винахідливіше, ніж поставлені за наказом ієрархи, які час від часу духовно зраджували власну віру, лишаючись при цьому повновладними господарями в монастирях та церквах.

Братські школи внесли в тогочасне духовне життя повноцінний діалог як форму пошуку адекватних часові відповідей на нагальні потреби сучасності й майбутнього. Причому діалог цей розгортався не лише у формах полеміки з уніатами, а й у моделях співіснування двох або кількох різнопланових засад у межах одного світоглядного спрямування, у формах діалогічного взаємоосягнення позицій. Модель діалогу була для загальної культури братських шкіл способом «відкриття тексту» (вживаємо термін У. Еко у всій його багатовимірності), а значить – способом продукування нових смислів та ідей, які завжди мають якусь спільну першооснову, спільну висхідну точку, від якої ведеться відлік. Цей діалог був спрямований не на взаєморуйнування, а на **взаємодотворення**.

Така природа діалогічного існування братських шкіл, природа, що виявлялась як «ззовні», так і «зсередини», обумовлювалась недогматизованістю їх безпосередніх учасників – творців літературних текстів, отих «простих» людей, які мали перед собою високу мету – порятувати православ'я, але не мали крім тієї мети потреби у безперестанному озиранні на сучасні їм ієрархічні авторитети. Зрештою, саме такий, вільний за самою природою та консервативно зорієнтований на ідеали минулого стихійний братський рух був прекрасним ґрунтом для появи і розквіту великої кількості продуктивних ідей. Суперечка проходила тут швидше не на «економічному» чи «національному» рубежах, як твердять багато дослідників нашої писемності й світогляду того періоду, а відбувалась саме у царині пошуку ідеї збереження духовної ідентичності українського народу. Бо ж згадаймо – однією з причин, що підштовхнула чотирьох українських єпископів до унії, було «надужиття патріархів, їх самовільні розпорядки», а ще раніше Гедеон Балабан висловив бажання «визволитися від влади патріарха й перейти на лоно католицької церкви» [1, с. 48]. Бажання зберегти ідентичність (або – іншою термінологією – отримати власне верховенство в українській церкві) шляхом відходу від покори митрі православного патріарха і об'єднатись із колись відділеним католицизмом також було шляхом повороту до джерел раннього християнства. Братські школи, навпаки, бачили таке повернення у суворому дотриманні традицій та обрядів православної церкви. На цьому полі й розгорталась найбільш гостра боротьба ідей. Гарантій остаточної перемоги у ній не мав ніхто. Братські школи запропонували, крім іншого, істотно нову модель поведінки в пізньосередньовічному суспільстві, яка передбачала недотримання суворого слідування соціально-духовній ієрархії з неодмінним збереженням орієнтації на канони ортодоксального православ'я.

«Оборона» канонічного православ'я від інокультурної експансії польсько-католицьких впливів для братських шкіл полягала також у поширенні «між українським населенням освіти» [5, с. 51]. Слід зауважити, що використання православної освіти для оборони духовності було нововведенням українських братчиків, адже в епоху «класичного» Середньовіччя освіта й освіченість вважались чи не прямим шляхом до духовного занепаду. Прикметне й цікаве для нашої версії зауваження подає з приводу освітницького протистояння православних братств та католиків В. Антонович: «Проти єзуїтських та василіянських шкіл вони позакладали свої братські школи; проти єзуїтської науки вони поклали свою науку... що успішно відбивала хитро склеєні єзуїтськими казуїстами докази» [1, с. 15]. Слід зауважити, що, взявши на озброєння науку й освіту (навчаючись в опонентів у полеміці), православні братства повели розмову на істотно іншому, вищому, аніж традиціоналістський, рівні. Вони розширили межі світосприйняття як православних «наставників», так і учнів шкіл. Це сприяло загальному виходу нації на більш високий духовний та культурний рівень.

Так само, як сміливо використовував І. Вишенський доволі новаторську для того часу форму діалогу для захисту «святої давнини», українські братчики використовували новітні тоді досягнення освіти широких верств народу, науки та навіть техніки із цією ж метою братства: «...прибрали релігійний характер і... стали на сторожі національних потреб та інтересів, завдячи школи та друкарні. В останніх друкували церковно-богослужбні й духовно-моральні книги, шкільні підручники й наукові твори та виступили до відкритого бою з всесильним засобом єзуїтської пропаганди...», – стверджує М. Возняк [3, с. 51]. Спостереження В. Антоновича та М. Возняка прикметні як свідчення духовної й освітницької потужності «люду посполитого, простого, ремісного». В основі опору братчиків інокультурним впливам знаходилося перш за все консервативне небажання зрадити прабатьківську християнську віру, яка одночасно була своєрідною візитною карткою їх розуміння національного самоідентифікування. Саме консерватизм став, на наш погляд, першопричиною пробудження у братчиків національної свідомості. Та на відміну від традиціоналістського опору «чужорідному» братчики деякою мірою несподівано для своїх опонентів пропонують моделі прогресивного утвердження й збереження консервативних ідеалів. Вони орієнтуються не стільки на «глуху оборону», скільки на поступовий наступ за допомогою освіти, культури, техніки. Академік С. Єфремов вказував: «Дух часу, конкуренція з католицькими школами примушувала й православних подавати з світських наук те, без чого не обходилася тодішня освіта, помазана і у нас відгуками Відродження – грецьку мову, граматику, діалектику й риторику та “інші філософські письма, школі належачі”» [4, с. 117]. Саме дух часу та експансія інокультурних впливів змусили модернізуватись український консервативно-традиціоналістський культурний дискурс.

Першорядної уваги в діяльності православних братств, відтак, заслуговують «школи та друкарні» як новітні засоби боротьби за людину, засоби поширення думок найкращих полемістів й мислителів-захисників православ'я. Те, що таке-от новаторське розуміння ролі друкованого вже, книжного слова й освіти спирається на класичну середньовічну традицію пошанування школи й книги, засвідчує таке спостереження акад. С. Єфремова: «До освіти в старовину ставились з великою шанобою, краще сказати – з побожністю: “велика бо полза бываеть человеку от учения книжнаго”... “Сладки медвяный соть и сахаръ... обоей же добрей книжный разумъ...” (Кирило Туровський). Таким чином “книжное почитание” мало служити і душевному спасінню, бо давало відомості з релігії та етики... подаючи здобутки тодішньої науки, та твори красного письменства» [4, с. 75-76]. Освіта та культура відкривали нові обрії знання, освоєння яких потребувало, передусім, нестандартного мислення та динамізму в процесі осмислення новітніх здобутків. Братчики, необтяжені внаслідок надання ставропігіяльних грамот поклонінням духовно-соціальної ієрархії, могли вільно оперувати цими новітніми знаннями та адекватувати у власне концептуальне мислення нові відкриття науки. Вони також вільно включали в загальний контекст полемічного дискурсу такі елементи, які могли тоді декому здаватись мало не знуцанням над одвічними основами духовності. Використання друкарень якраз для духовних потреб є мало не символічним, адже використовувались вони для поширення «церковно-богослужбних» та «духовно-моральних» книг й надалі.

Паралельно з духовними книгами братські школи друкували підручники, наукові трактати, ведучи цим самим, так би мовити, ідейний наступ по всіх ділянках й в усіх вимірах культурного життя ранньобарокової української людини. Цією діяльністю було започатковано формування нового типу людської особистості, у якому органічно єднались духовний пошук консервативних орієнтирів, панорамна культурна картина самого буття людини і, зрештою, творче світоосягнення, яке вилилось у повноводну ріку

барокового різнобарв'я. Врешті-решт це, певне, й стало порятунком духовно-національного дискурсу в Україні від розчинення в більш потужних експансіоністських культурах. Слід водночас наголосити, що уніоністсько-реформаторський струмінь став одним із рівноправних чинників у творенні такої моделі духовно-національної самоідентифікації і основною провокативною ідеєю, що спричинила виникнення потужного духовно-інтелектуального опору «простого люду». У цьому була специфіка і парадоксальність культурної ситуації в передбароковій Україні.

«Бій», що його згадує М. Возняк, провадився братськими школами способом незвичайним. Це не було полярне протистояння двох світоглядів (хоча елементи такого протистояння також були присутніми у текстах братчиків). Це була *різнопланова розмова не лише про духовність й консервативні ідеали*, а, бувало, й зовсім не про них. Можливо, саме тому, що ці ідеали *завжди* перебували у «сфері структурної свідомості» братчиків, але не завжди ними артикулювались, їх вдалось не лише зберегти, але й міцно закорінити у народній пам'яті, у сферах архетипного підсвідомого, що виявлялись й нині виявляються в усній народній творчості. Звідти вони перейшли, щоправда, далеко не всі, до виду своєрідних кодів-оберегів духовного й буттєвого існування народу. Неординарність способу «бою» полягала в тому, що цей спосіб органічно поєднав у собі як традиціоналістські, так і цілком протилежні їм за спрямуванням моделі світоосягнення й поетики. Звісно, власне роль братських шкіл у цьому процесі не слід ані перебільшувати, ані применшувати. Цілеспрямовано чи ні, але саме їм вдалось відкрити новий обшир прогресивно-консервативного гуманітарного поступу й знання в Україні, в дечому виступивши в ролі колективного провісника духовних шляхів майбуття. Ця тема, окреслена під таким кутом зору, ще повинна в науковій перспективі вродити багатьма актуальними й неординарними поглядами на це явище, новими оригінальними дослідженнями.

#### ЛІТЕРАТУРА

1. Антонович В. Що принесла Україні Унія. Стан української православної Церкви від половини XVII до кінця XVIII ст. – Вінніпег, 1991. – 132 с.
2. Головащенко С. Могилянська церковна реформа у Київській метрополії // Феномен Петра Могили. – К., 1996. – С. 49-74.
3. Возняк М. Історія української літератури. Віки XVI – XVIII. – Львів, 1921. – Т. 2. – 414 с.
4. Єфремов С. Історія українського письменства. – К., 1995. – 688 с.
5. Жуковський А. Петро Могила і питання єдності Церков. – К., 1997. – 302 с.

#### *Павел Ямчук*

#### **Братские школы и их роль в формировании религиозно-духовного восприятия украинцев эпохи позднего Средневековья и барокко**

В статье освещается стихийно возникшие в эпоху позднего Средневековья и барокко братские школы, которые сформировались мещанами или крестьянами для охраны православной веры. Дается аналитическое осмысление темы, которая тесно связана со всем дискурсом становления отечественной философии в посткиеворусский период.

*Стаття надійшла до редакції 06.01.2009.*